

Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli, Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2015, 308 Sayfa, ISBN: 9786054787586

Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)* isimli çalışmasında, Osmanlı vergi sisteminin Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e uzanan dönemdeki yapısal sorunlarını; toplumsal ve siyasal niteliğini güncel boyutları içinde ele almayı amaçlamaktadır. Yazar eseri kaleme alırken başlangıçta amacının jandarmanın sosyal tarihini yazmak olduğunu fakat jandarma konusunun kaçınılmaz olarak kendisini vergi tahsildarlığına ilişkin uygulamaları araştırmaya yönlendirdiğini ifade etmektedir. Özbek Tanzimat sonrası dönemde, mali alanda merkezileşme ve vergi gelirlerinin artırılması yönünde önemli değişiklikler yaşandığını ve bu değişimlerin de toplumsal ve siyasal sorunlara neden olduğunu vurgulamıştır. Çünkü bu dönemde devletin hem aşırı askeri harcamaları hem de vadesi gelmiş dış borçları dolayısıyla hazinenin nakde ihtiyacı olduğu tespitinde bulunmuştur. Özbek, Tablo 1.3 "Bütçe Giderlerinin Türlerine Göre Dağılımı"nda, yüzyıl boyunca bütçe giderlerinin %30 ile %50'lik bir bölümünün askeri harcamalara; %25 ile %50 arasında değişen bir oranın ise iç ve dış borç ödemelerine ayrıldığını; borç ödemeleri ve askeri harcamaların, 1846/47 yılında bütçe harcamalarının %57'sini, 1861/62 yılında %61'ini, 1875/76'da %70'ini ve 1887/88 yılında %76'sını teşkil ettiğiyle ilgili sayısal olarak hesaplanmalarda bulunarak devletin cari açığının yüksek boyutlara ulaştığı tespitinde bulunmuştur. Ayrıca 19.yy.da 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında, Osmanlı Devleti'nin ciddi toprak ve nüfus kaybı yaşadığını ve 1872-1874 yılları arasında 40 milyon olan nüfusun, 1881-1893 yılları arasında 28 milyona düştüğünü vurgulamaktadır. Bu durumun ise, vergi kaynaklarında önemli azalmalara yol açarken harcama kalemlerinde bir azalma olmaması nedeniyle vergi gelirlerinin artırılması yönündeki baskıyı arttırdığı tespitinde bulunmuştur.

Bu sebeple ödemelerin karşılanabilmesi amacıyla devletin bütün bölgelerinde köylüler üzerindeki vergi yükü artmış ve vergi tabanı servet sahibi kesimlere yani kent ekonomisine kaydırılmamıştır. Özbek, bu dönemde "Devletin bekası için vergi ne pahasına olursa olsun toplanmalı" gibi bir anlayışın yerleştiği; bu anlayışın getirisiyle vergi tahsilinde zor kullanıldığı ve sonuç olarak; toplumsal ve siyasal hoşnutsuzlukların, vergi ödemekten kaçınma çabalarının ve vergi isyanlarının; toplumsal hayatın asli unsurları arasına girdiği tespitinde bulunmuştur. Bu hoşnutsuzluklar Rumeli'de, Doğu vilayetlerinde ve imparatorluğun diğer birçok bölgesinde siyasal boyutlar kazanarak toplumsal ve sınıfsal bir nitelik taşıyan yerel ve uluslararası koşullar içinde milliyetçi renklerle ifade bulmuş; Sırp, Yunan, Bulgar ve Ermeni sorunları olarak şekil kazanmıştır. Özbek, vergi adaletsizliğinin toplumsal ve sınıfsal sorunlara yol açtığı tespitini desteklemek için Halil İnalıcık'ın da benzer konulara değinmiş olduğuna dikkat çekmektedir. Halil İnalıcık'ın, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler" isimli çalışmasında, Tanzimat'ın

temelini maliye alanında yapılacak ıslahat çalışmalarının teşkil ettiği ve idari sahada yapılan ıslahatın ise malî merkezîyetçilik sistemini uygulamak için bir vasıta olarak kullanıldığı tespitinde bulunmuştur. Böylece merkezde geniş yetkilerle muhassılların tayini, vergi tahsil işlerini valilerin ve ayanın kontrolünden kurtarmak ve onların yaptıkları veya sebep oldukları suiistimallere son vermek gayesi güdüldüğü anlaşılmaktadır. İnalçık, 1838’de Tanzimat’ın ilanı ile birlikte memur ve görevlilerin (voyvoda ve mültezimler) türlü adlar altında halktan kendileri için aldıkları her türlü resim ve aidatın kaldırıldığını aktarır. Bunların başında tayyarat ve cerâ’im (zuhurata bağlı resimlerle küçük suçlar için alınan para cezaları), ikinci olarak, valilerin aldığı hazeriyye, seferiyye, kudûmiyye, teşrifiyye, mefrûsât-ı bahâ, zahire-bahâ, âyâniyye, kapı-harcı ve merkeze gönderilen diğer görevlilere ödenen mübâşiriyye, kaftan-bahâ, menzil-beygiri, kolcu ve sair aidat ve üçüncü olarak da, eski avârız vergilerine bağlı olup merkezi hazine için toplanan verginin kazalarda hane başına taksim ve tahsili sırasında, ayan ve diğer görevlilerin hizmet ve masrafları karşılığında aldıkları aidatlar yer almaktadır. Ayrıca halkı en çok bezdiren âdetlerin, görevlilerin bir şehre, kasaba veya köye gittiği zaman kendisinin, maiyetinin ve hayvanlarının yiyeceğini halkın üzerine yüklemesi veya karşılığında para istemesi ve ulaklar (posta) için, toplumun beygir sağlamak mecburiyeti olduğuna değinmiştir. Eskiden beri yerleşmiş olan bu âdetlerin, merkezi otoritenin gevşediği zamanlarda, bilhassa köy halkı için, bir felaket halini aldığını aktarmaktadır. Tanzimat’ın derhal uygulanmasının esaslarından birinin de angaryanın kesin olarak kaldırılması olduğuna değinen İnalçık, konuyla ilgili şu örneği vermektedir: 1838 Ağustosunda Rumeli valilerine gönderilen bir fermanda, reayayı isyana sürükleyen angarya maddesi üzerinde durulmuştur. Bu vesikada, Rumeli tarafının ileri gelenlerinin bölgelerindeki reayayı satın alınmış köleleri sayıp, çiftlik hizmetlerinde ve diğer başka işlerde ücretsiz kullanmaları, reayadan birisinin o çiftlikten ayrılıp başka bir çiftliğe gitmek veyahut başka bir işe girmek istediğinde salıvermemeleri, evlenme işlerine karışmaları gibi türlü mezalime kalkışmakta oldukları bildirilmiştir.

Bütün bu tespitler neticesinde Özbek, Balkanlar’daki yeni vergi politikalarının mali konularla sınırlı olmadığını ve Tanzimat öncesi uygulanan vergi politikalarının Rumeli’deki köylü isyanlarının arka planını oluşturduğunu aktarmakla birlikte; İnalçık’ın Osmanlı merkez yöneticilerini yaşanan olumsuz gelişmelerden sorumlu tutmamasına ve vebali daha çok mahallî uygulayıcılara yüklemeye eğilimi içinde olmasına eleştiri getirmiştir. İkinci olarak Halil İnalçık’ın, “Tanzimat ve Bulgar Meselesi” isimli çalışmasında da benzer ifadeler görülmektedir. “1848 senesi sonlarına doğru Bulgaristan’ı dolaşan Fransız memurları raporlarında, başlıca hoşnutsuzluk sebeplerini şu şekilde sıralamaktadırlar: Evvelâ en mühim şikâyet mevzuu vergiye taallük etmektedir. Meselâ, aşar tahsildarları mahsulü fazla göstererek fazla vergi almakta ve diğer memurlar da bundan hisse kopardıkları için bu duruma ses çıkarmamaktadırlar; cizye vergisi ise beş yaşındaki çocuklardan bile alınmaktadır. Resm-i otlak da reaya için ayrıca ağır bir yük teşkil etmektedir. Bu vergi senede hayvan başına dört kuruştan ibaret iken memurların kârları ve kazançları, yüzünden iki misline çıkmıştır.” Ayrıca Özbek Tanzimat politikalarının

ahalinin beklentisinin aksine vergi yükünü ağırlaştırdığı ve bunun çeşitli toplumsal ve siyasal tepkilere yol açtığı fikrinin Ahmet Uzun ve Çoşkun Çakar'ın çalışmalarında daha ayrıntılı bir şekilde tekrar gündeme getirildiğine dikkat çekmektedir. Bütün bu gelişmeler, Osmanlı köylüsü üzerindeki vergi yükünün giderek arttığını kanıtlamaktadır.

Özbek çalışmasında, köylünün birden fazla vergi kaleminin altında ezildiğini ifade ederken aşar vergisinin nakde dönüştürülmesinin getirdiği olumsuzluğun dışında, 19. yüzyılın son çeyreğinde, iç ve dış piyasada tarımsal ürünlerin fiyat hadlerinde düşüşün yaşandığı ve köylünün bu durumdan olumsuz etkilendiği konusunda önemli tespitlerde bulunmuştur. Osmanlı köylüsünün devletin koyduğu vergiler dışında, yerel güç odaklarının istismanı neticesinde de çifte vergilendirmeye maruz kaldığını, özellikle aşiret ilişkilerinin yaygın ve güçlü olduğu doğu vilayetlerinde, devletin güvenlik teşkilatının yani, asakir-i zaptiye ve jandarmanın sorunlara dâhil edilmesinin, tarımsal üreticiler üzerindeki zulüm ve baskıyı artırarak köylülerin çifte vergilendirmeye maruz kaldıklarını aktarmaktadır. Ayrıca Osmanlı idaresi tarafından kadastro tekniklerinin bir hayli geç uygulamaya konulmasından da kaynaklanan vergi adaletsizliğinin yaşandığını da sıklıkla dile getirmektedir. Özbek, verginin tahsiliyle ilgili bütçe açığının giderilmesi noktasında baskı ve şiddetin arttığına değinerek, özellikle yüzyılın sonlarına doğru aşar vergisinin bütçe gelirleri içindeki payının yaklaşık %20'lik bir düzeye kadar azaldığını ve yapılan hesaplara göre, 19.yüzyılın son çeyreği itibarıyla bütçe gelirlerinin kabaca %15'lik bir bölümünün mültezimler aracılığıyla tahsil edildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca İltizam sistemi gereği, verginin önemli bir kısmının üçüncü şahıslara devrediliyor olmasından kaynaklanan hem hazinenin hem de tarımsal üreticilerin zararına işleyen bir sistemin olduğuna vurgu yapan Özbek, Osmanlı yöneticilerinin mültezimlerin kârını kabaca %20 olarak hesapladıklarını ve mültezimlerin ortadan kaldırılmasıyla bütçe gelirlerinde önemli bir artış sağlanacağını ve bu durumun uluslararası piyasalarda yüksek faizlerle borçlanmak zorunda kalan hazineyi önemli ölçüde rahatlatacağını düşündüklerini ifade etmektedir. Özbek, mültezimlerin aradan çıkarılmasıyla köylerde vergilerin tahsil işinin muhtar, imam, papaz ve ihtiyar heyeti mensuplarına bırakıldığından ve muhtarların vergi tahsilâtında başarılı olmadıklarında ise devreye genellikle jandarmanın girdiğinden bahsetmektedir.

Muhtarların vergi tahsilâtında görevlendirilmesinin, bir yandan merkezi devletin gücünün sınırlarına işaret etmiş olsa da, yerinden denetimi mümkün kılan son derece ucuz bir sistem olduğu görülmektedir. Özbek, verginin ödenmediği durumlarda ise, bu kez köylünün üzerinde baskı ve şiddeti uygulayanın jandarma olduğuna da dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik", "Siyaset ve Devlet", "1876-1909" isimli eserinde jandarmanın ahalîyle ilişkisinde en sancılı konunun vergi toplama meselesi olduğuna ve vergi toplama sırasındaki baskının ve jandarmanın bu çerçevedeki suiistimallerinin son dönem Osmanlı tarihinin değişmez gündem maddelerinden birisi haline geldiğine değinmektedir. Ayrıca, Tanzimat sonrası Osmanlı bürokratlarının aracı unsurları aradan çıkarmasının hazineye olumlu katkısının olduğunu ve bütçe gelirlerinin

1849/1850 yılından 1916/1917 yılına kadar 3,5 kat, Tanzimat'ın ilanından hemen ertesinden, yani 1841/1842 yılından 1911/1912 yılına kadarki yetmiş yıllık sürede 5 kat arttığını sayısal olarak okuyucuya sunmaktadır. Özbek, muhassıllık sisteminin kurulmasındaki asıl amacın, bir zümre olarak mültezimlerin, onlara kredi sağlayan sarrafların ve eyalet valilerinin gücünü kırmak ve merkezi hazinenin payını artırmak olduğuna vurgu yapar. Ayrıca muhassılların, mültezimlerin yerine getirildiğini ve muhassıllık teşkilatının taşra yönetim sisteminde, eyalet ve valilerin gücünün sınırlandırılarak, valilerle kıyaslanabilecek yetki ve maaşa sahip bir memuriyet olarak tasarlandığını da ifade etmektedir. Ancak usul-i cedid olarak nitelendirilen bu uygulamadan beklenen sonucun alınmadığını ve 1843'de sistemde önemli değişiklikler gerçekleştirilerek, aşarın toplanmasında muhassıllar aracılığıyla gerçekleşen emaneten idare sisteminden vazgeçilerek, ikişer yıllığına maktu olarak mültezimlere ihalesine karar verildiğini, eyalet merkezlerine vali konumunda müşirler ve sancaklara kaymakamlar atandığını aktarmaktadır.

Eserde aşar vergisinin 19.yüzyıl boyunca Osmanlı maliyesi için vazgeçilmez bir gelir kalemi olma özelliğini sürdürdüğü görülüyor. Ayrıca, üretim üzerinden alınan aşar vergisinin, üreticinin elde ettiği mahsulün kendi tüketimi ve tohumluk ihtiyacına yeterli olup olmadığına bakılmaksızın her koşulda tahsil edilmeye çalışıldığı ve bu yönüyle Osmanlı toplumunda vergi adaletsizliğinin en temel kaynağı durumunda olduğu vurgulanmıştır. Ek olarak aşar vergisinin tahsil yöntemlerinin ve ürün bazında artan miktarının Osmanlı köylüsü üzerinde büyük bir yük ve baskı kaynağı oluşturduğu belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin yüzyıl boyunca büyük mültezimleri ve onlara kaynak sağlayan sarrafları ve İstanbul'daki yüksek rütbeli hamilerini tasfiye etmiş olsa bile, taşra düzeyinde eşraf ve yerel mülki amirler arasında iltizam gelirlerinin paylaşılması noktasında yeni bir ittifakla mücadele etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Özbek, II. Mahmud döneminden itibaren herkesin gelirine ve ekonomik gücüne göre nisbî bir vergiye tâbi tutulmasının gündemde olmasına rağmen, bu eğilimin vergi uygulamalarına yansıtılmadığına değinmektedir. Bir kazanç vergisi olan temettü vergisinin ise 19. yüzyılım ikinci yarısında, hayli kısıtlı bir kapsamda uygulamaya konabildiğini ve bu dönemde servetin vergilendirilmesi bakımından emlak ve akar vergisi alanlarında daha başarılı olduğunu aktarır. Böylelikle Tanzimat sonrası vergi rejiminde emlak, akar ve temettü vergileri ile birlikte vergi yükünün bir miktar da olsa kent ekonomisine ve üst gelir guruplarına doğru kaydırıldığı görülmektedir. Özbek'in 1903-1907 yıllarına ait şahsi vergi uygulamasına ilişkin incelemelerinde ise, 1903 yılında gündeme gelen şahsi verginin, vergi tespit ve tayin usulleri bakımından hayli basit bir çerçeveye sahip olmakla birlikte, gelir vergisi formatını taşıması ve başlangıçta Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğunu mükellefiyet kapsamına alması itibariyle önemli bir gelişme olduğunu ifade etmektedir. Ancak tarımsal üreticilerin, aşar vergisine tâbi oldukları için 1905 yılı itibariyle şahsi vergi kapsamı dışına çıkarılmalarıyla söz konusu verginin, genel bir gelir vergisi olma niteliğini de kaybettiği anlaşılıyor. Ayrıca Özbek, yeni verginin yükünü taşıması beklenen büyük tüccarların ve çiftlik sahiplerinin, şiddetli bir muhalefete girişerek uygulamayı

erteletmeyi ve iptal ettirmeyi başardıklarını aktarmaktadır.

Neticede Özbek'in 1903-1907 yıllarına ait şahsi vergi uygulamasına ilişkin incelemelerinin, Osmanlı Devleti'nin son döneminde gelir vergisinin "kişisel gelir vergisi" niteliği kazanmaktan tamamen uzak olduğunu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Nadir Özbek, "İmparatorluğun Bedeli" isimli eserinde 19.yüzyıl Osmanlı maliyesiyle ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu dönemde bütçe gelirleri önemli ölçüde artmış olmakla birlikte, ekonominin niteliğinde sanayileşme doğrultusunda bir dönüşüm gerçekleşmediği ve Osmanlı ekonomisinin küçük ölçekli tarımsal üretime dayanan yapısının büyük ölçüde korunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca para da görülen değer kaybı dikkate alındığında, gelir ve servet vergilerinden elde edilen meblağda önemli bir artış olmadığı, bir başka deyişle reel anlamda devlet adına büyük bir kazançtan bahsetmenin pek mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Ekonomide sanayileşmeyi başaramayan ve iltizam siteminden de yeteri kadar vergi geliri sağlayamayan Osmanlı Devleti'nin, yeni vergiler getirip mevcut sistemde de değişiklikler yaparak bütçe açığını kapatmaya çalıştığı; ancak bu girişimlerin toplumsal sorunlara yol açtığı görülmektedir. Özellikle kadastro çalışmaları yapılmadan vergi hesaplamaları, aşar vergisinin nakit üzerinden alınması, mültezimlerin denetimsiz vergi tahsilâtları, jandarmanın etkisi gibi nedenlerle köylü üzerindeki baskı ve şiddetin arttığı; bunun da vergi isyanlarına neden olduğu görülmektedir. Osmanlı idarecileri, II. Mahmud döneminden itibaren iltizam sisteminin kaldırılması ve verginin bireysel servet ve gelir düzeyine göre belirlenerek doğrudan devlet memurları aracılığıyla toplanması için çaba harcamış olsa dâhi, iltizam sisteminin imparatorluğun son yıllarına kadar varlığını sürdürdüğü ve köylü üzerinde ağır bir yük oluşturduğu bir gerçektir. Bütün bunlar göz önüne alındığında, Osmanlı vergi sisteminin getirdiği aksaklıkların son dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal adaletle sekte vurduğu anlaşılmaktadır.

Selin Ezel*

* Yüksek Lisans Öğrencisi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD.*